

**İSLAM VE ÇALIŞMA HAYATI ULUSAL SEMPOZYUMU
(25-27 Kasım - 2005/ İZMİR)**

Arş. Gör. M. Fatih TURAN*

T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın katkılarıyla gerçekleştirilen İslam ve Çalışma Hayatı Sempozyumu, 25-27 Kasım 2005'de İzmir'de yapıldı. İktisat ve İlahiyat fakültelerinin farklı anabilim dallarından birçok değerli akademisyenin ve ayrıca işadamlarının katılımıyla İlahiyat fakültesinin konferans salonunda üç gün devam eden sempozyum, sekiz oturum şeklinde düzenlendi. Açılış konuşmalarından birincisini İzmir Müftüsü İbrahim ACAR yaptı. Acar, Kur'an-ı Kerim'deki çalışma ile ilgili ayetlerden ve Hz. Peygamber'in tembelliği yasaklayıp, çalışmayı öven hadislerinden örnekler vererek bu konunun öneminden bahsetti. İkinci açılış konuşmasını yapan Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hüseyin ELMALI, Kur'an-ı Kerim'de dünyadan el etek çekmenin yasaklanmış, dünya ve ahiret hayatının dengeli bir biçimde yürütülmesinin istenmiş, zenginliğin teşvik edilerek en iyi kazancın alın teriyle olduğu açık bir şekilde vurgulanmış olmasına rağmen, günümüz İslam dünyasında tembelliğin hakim olduğunu belirtti. Konuşmasını, Ömer Hayyam, Mevlana, Muhammed İkbâl ve Milli şairimiz Mehmet Akif'in şiirleriyle süsleyen Elmalı, tarihte atalarımızın hakim konumunun savaşlar yoluyla olduğunu hatırlattıktan sonra, artık bugün hakimiyetin, teknoloji, ilim, irfan ve iktisadi açıdan dünya piyasasında güçlü olmakla sağlanacağını savundu. Açılış konuşmalarının sonuncusu ise, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Emin ALICI tarafından yapıldı. Alıcı, çalışmanın bir kültür olup, bu kültürün kısa bir sürede

* Atatürk Üniversitesi, S.B.E. İslam Hukuku Bilim Dalı, fturan@atauni.edu.tr

kazanılmayacağını, kanunlar vasıtasıyla bile empoze edilemeyeceğini ve bizden öncekilerin bize aktardığı, genlerimize işlemiş alışkanlıklar olduğunu belirterek sözlerine başladı. Ardından bu kültürün kalıcı ve en iyi olmasının yollarını aramamız gerektiğini açıkladı. Alıcı, Japonya'da gece gündüz durmadan çalışmanın ilke edilerek başarısızlık durumlarında intiharı seçildiğini, Amerika'da az çalışanların işten çıkarıldığını, sosyal hakların biraz daha fazla olduğu Avrupa'da ise işini gereğince yapmayanların ayıplandığını belirterek, dünyanın birçok yerindeki gelişmiş ülkelerin belli bir çalışma kültürü kazandığını vurguladı. Bizim gibi gelişmekte olan ülkelerin bu kültürlerin oluşmasını sağlayan nedenleri araştırması gerektiğini ve bizlerin elde edeceğimiz bu kültürü alışkanlık haline getirmek zorunda olduğumuzu savunan Alıcı, bu bağlamda sempozyumun Türkiye'nin en çok ihtiyacı olan bir konuda yapıldığını söyledi. Alıcı, psikologların çalışma ile ilgili güdüleri ikiye ayırdığını, bunlardan içsel güdülenmenin kişilikle alakalı olup, bu güdüye sahip olan insanın eli-kolu bağlansa dahi çalışmasına engel olunamayacağını ve araştırmacılara göre çalışma kültürünün kazanılmasında bunun çok önemli olduğunu nakletti. İkincisinin ise dışsal motivasyon olduğunu, bunun da çok çalışanın ödüllendirilmesi ile gerçekleştiğini belirten Alıcı, işte bu sempozyumda, Allah'ın çalışma ile ilgili emirleri de dile getirilerek dışsal motivasyon ihmal edilmeksizin içsel motivasyonu sağlama yollarının bulunacağını temenni etti.

Açılış konuşmalarından sonra oturumlara geçildi. I. Oturum Cuma günü öğleden sonra "**Kur'an ve Çalışma Hayatı**" başlığı ile Emekli Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ'nin başkanlığında açıldı. Oturuma, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ali AKPINAR'ın, "*Kur'an'a Göre Çalışmanın Çok Yönlülüğü ve İbadet Boyutu*" isimli tebliği ile başlandı. Akpınar tebliğinde ilk önce, Kur'an'da çalışma ile ilgili "a-m-l, f-a-l, s-n-a, c-h-d, s-e-a" gibi fiillerin kelime anlamlarını ve birbirleriyle ilişkilerini Kur'an'daki kullanışları itibarıyla açıklamaya çalıştı. Bu kavramların Kur'an'daki çokluğuna ve çeşitliliğine dikkat çeken Akpınar, Necm Sûresi 39. ayette'de ifade edildiği gibi güneş ay ve yıldızların hiç yerinde durmadıklarını, hayvanların, bitkilerin, hatta cansız, cemat dediklerimizin, atom çekirdeğinin etrafındaki nötron-protonun, kısacası evrende bulunan her şeyin ve varlıkların en şerefli olan insanın da inanan-inanmayan olsun sürekli hareket halinde olduğunu, fakat inananların faaliyetlerinin Kur'an-ı Kerim'de "salih amel"

¹ "Onların hepsi bir yörüngede yüzerler."

olarak nitelendiğini vurguladı. Akpınar, işte bu noktada Müslümanların diğer insanlardan ayrıldıklarını, ancak İslam'a göre davranışlara değer kazandıran ve onları kalıcı kılanın, inanç ölçülerine göre yapılan eylemler olduğunu açıkladı. Akpınar'a göre, bu anlamda Müslüman'ın İslamî ölçülere uygun olarak yaptığı bir çalışma ibadettir ki işte bu çalışmaya Kur'an "salih amel" demektedir. Buna göre de İslam insanının davranışlarında dünya ve ahiret, madde ve mana hep iç içedir. Akpınar daha sonra, bu açıklamalarına paralellik arz edecek nitelikteki Hz. Peygamber'in çalışma ile ilgili sözlerine değindi. Akpınar, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğinden önce ve sonra tüm diğer peygamberler gibi elinin emeğiyle geçinen, işini iyi yapan ve ölüm döşeğinde dahi işini bırakmayan bir peygamber olduğunu hatırlattıktan sonra, tarih boyunca Müslümanların İslam anlayışıyla durup dinlenmeden çalıştıklarını ve yeryüzünün en uzun ömürlü medeniyetlerini kurduklarını belirtti.

Bu oturumda ikinci olarak, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nevzat AŞIK, "Hz. Peygamber'in Hadislerine Göre Çalışmak" adlı tebliğini sundu. Aşık tebliğinde, çalışmak ve onun karşısı olan tembellik üzerinde durarak, bu hususta Hz. Peygamber'in tutum ve tavrını tespitte çalıştı. Öncelikle Kur'an-ı Kerim'de çalışmayı teşvik eden ayetlerden örnekler veren Aşık, bu bağlamdaki Hz. Peygamber'in uygulama ve hadislerini anlattı. Aşık, Hz. peygamber'in "iki günü birbirine eşit olan ziyandadır, aldanmıştır" hadisini zikrederek zamanın önemine dikkat çekti. Resulullah'ın kendilerine sohbet ettiği bir sırada elinde kasma ile çalışan bir genç için sahabenin "Ya Resulullah! ne olurdu şu genç burada sohbette bulursa da Allah yolunda mesai sarfetmiş olsa" demesi üzerine "Böyle söylemeyin, eğer o genç insanlara el açmamak onlardan müstağni olmak, çocuk çocuğuna kazanmak için çalışıyorsa Allah yolundadır. Yaşlı veya zayıf düşmüş annesine yardımcı olmak, onların ihtiyaçlarını gidermek için çalışıyorsa, Allah yolundadır. Ancak o, din kardeşlerine karşı mal çoğaltmak ve övünmek için çalışıyorsa, şeytan yolundadır" şeklindeki hadisini naklederek de Hz. Peygamber'in zamanı meşru kazançla geçirmeyi nafil ibadet olarak kabul ettiğini belirtti. Aşık, Hz. Peygamber'in daima samimiyet ve ihlas ile çalışmayı ve kazanmayı teşvik eden hadislerini sıralayarak, onun bizzat tacir olarak çalıştığının herkes tarafından malum olduğunu ifade etti. Yine Hz. Peygamber'in, dünya-ahiret dengesinin kurulmasını temine çalıştığını ve inananları daima çalışmakla yükümlü kıldığını hatırlattı. Aşık, Resulullah'ın en büyük görevlerinden birinin müminleri tembellik denilen hastalıktan

kurtarmaya çalışmak olduğunu vurgulayarak, Hz. Peygamber tarafından söylenildiği iddia edilen “el-fakru fahrî: Fakirlik benim övünç kaynağımdır veya ben fakirlikle övünürüm” sözüne hadis ana kaynaklarında rastlamanın veya onu Hz. Peygamber’e ulaştıracak senedi tespitinin mümkün olmadığını savundu. Delil olarak da Hz. Peygamberin çalışarak ve helalinden kazanarak varlıklı olmayı teşvik eden hadislerini gösterdi.

Bu oturumda üçüncü olarak, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. İbrahim COŞKUN, “Kur’an’daki Dinamik Çalışma Kavramını Pasif Dünya Görüşlerine Dönüştüren Bazı Teolojik Yorumlar” isimli tebliğini sundu. Coşkun tebliğine, Kur’an-ı Kerim’deki “O çalışmanın karşılığını kesinlikle görecektir. İnsan için ancak çalışması vardır, çalışması şüphesiz görülecektir. Sonra ona karşılığı eksiksiz verilecektir. Her nefis kazandığı ile bağlıdır.”² şeklindeki ayetlerde çalışmaya yönelik kayıtsız kalınmadığının açıkça görülmesine rağmen, geleneksel İslam anlayışında dünya ve dünyevi olan her şeyin itici bir konumda değerlendirildiğini belirterek başladı. Ardından, tarihsel perspektiften bakıldığında dünya-ahiret dengesinin trajedik olduğunu, ya insanın metafizik yönüne ağırlık verilip dünyanın ihmal edildiğini, ya da onun maddi yönü ön plana alınarak ahiret hayatının yok sayıldığını açıkladı. Coşkun bunların sebeplerini şu şekilde sıraladı:

a-Özellikle Emeviler döneminde toplumun bir bölümü kendisini servet, lüks ve ihtişam hırsına kaptırmakla ahireti ihmal ederken, bir kısmı da Hıristiyanlıktan, İsrailiyattan, Hint dinlerinden ve diğer kültürlerden etkilenme sonucu dünyadan el etek çekip kendini tamamıyla ahirete vermiş, dünyaya küsmüş, sonuçta bu grubun sayısı artmış ve bunlar kendilerinin inandırıcı olmaları için hadis uydurmuşlardır.

b-İslam tasavvufundaki vahdet-i vücud anlayışının yaygınlaşması sonucu, dinamik çalışma hayatının en önemli safhasını oluşturan dış alem ve onunla ilgili doğa bilimleri, dış alemden olması ve akli ilimlere dayanması nedeniyle dışlanmıştı.

c-Kur’an’daki İslam’dan uzaklaşan tarikatların etkisiyle yayılan “şu fani dünya için bir lokma bir hırka yeter”, “ölmeden ölmek gerek” ve benzeri öğretiler, dünyevi bir amaç için çalışmayı ve üretmeyi anlamsız kılmış, insanları toplumsal hayattan ve fiziksel çevreden uzaklaştırarak toplumsal hayatın akışını olumsuz yönde etkilemiştir.

d-Özellikle Eş’ari düşüncesinin etkisiyle gelişen kader inancı İslam toplumlarında insanların çalışma şevk ve azmini engelleyen bir kültürün oluşmasında

² Necm,53/39; Zilzal,99/7, 8; Müddessir, 74/38.

etkili olmuştur.

e-Din, insanın halifelik misyonunu gerçekleştirecek yeteneklerine dikkat çekip, bu donanım ile nasıl hayırlı ameller yapılabileceğinin ilkelerini belirtmesine rağmen, insanda irade kudret ve benzeri yeteneklerin olmadığını savunan kelami anlayışlar, insanın halifelik misyonunu gölgelemiştir.

f- Kainatta olayların akışını yönlendiren tabii nedensellik prensibine (özellikle Eşariler tarafından) karşı çıkılmasının da etkisi olmuştur. Çünkü, her şeyin doğrudan Allah'ın kudretine bağlanması tabiatın ve tabiatta işleyen Allah'ın kanunlarını araştırmaktan uzak kalmaya sebep olmuştur. Tabiatta her şeyin sürekli değiştiğine, sabit hiçbir şeyin bulunmadığına, sebeplerin sonuçlar üzerinde etkili olmadığına inanan kimselerden, tabiata dört elle sarılıp çalışmaları, üzerinde derin gözlem ve araştırmalar yapmaları beklenemez.

Tebliğci, Mehmet Akif'in İslam dünyasının bu manadaki durumunu özetleyen dizeleriyle sözlerine son verdi.

Bu oturumun son tebliğini "*Kur'an ve Çalışma Hayatı*" ismiyle, İşadamı Necdet Mete sundu. Mete, Müslümanlığın sadece camiye ve ona bağlı kavram darlığına hapsedildiğini, Allah'ın insanı dünyada halife olarak yaratmasına uygun olarak, çağımız ilim ve fenninden, nimetlerinden faydalanarak, inanarak ve yararlı iş yaparak bu anlayıştan derhal uzaklaşmamız gerektiğini belirtti. Aksi halde hristiyanlıktaki klise tatbikatına benzer ayrı bir Müslümanlık anlayışının ortaya çıkacağını ifade etti. Mete, mesul olduğumuz ibadetleri yerine getirdikten sonra, ev, işyeri ve okuldaki her türlü faaliyetlerimizin, sanayi ve benzeri alanlarda insanlara faydalı olacak üretimlerin, işyerleri açmanın ibadet olduğu bilincini insanlara kazandırmamız gerektiğini vurguladı.

II. Oturum, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet ŞEKER başkanlığında "**Tarihsel Süreçte Çalışma Hayatı ve Din**" başlığı ile açıldı. Bu oturumda ilk tebliğ, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU tarafından "*İslam Çalışma Ekonomisi*" başlığı altında sunuldu. Tabakoğlu tebliğine, İslam iktisadının iki safha halinde ele alınması gerektiğini belirterek başladı. Bunlardan birincisine "Geçiş Dönemi İslam İktisadı" ikincisine ise, "İdeal İslam İktisadı" ismini verdi. İdeal İslam İktisadı'nı İslam'ın bütün kurumlarıyla, insanı ve toplumuyla gerçekleştirildiğinin varsayıldığı bir model olarak tanıttı ve kapitalist sınıflı toplumun bir ürünü olan işçi ve işveren çelişkisinin İdeal İslam Modeli'nde yerinin olmadığını savundu. Geçiş Dönemi

İslam İktisad'ını ise, fikhî ve günümüzdeki tatbikat esas alınarak yapılan yaklaşımlar olarak belirtti ve genel olarak İslam iktisadından, üretim faktörlerinden ve İslam çalışma ekonomisinden bahsetti. İslam toplum ve iktisat anlayışının, nizam kavramına dayalı bir denge fikrini esas aldığı belirten Tabakoğlu, kul hakkını esas alan İslam ekonomisinin geleneksel anlamda sürdürüldüğünü söylemenin zor olduğunu, İslam iktisadı çalışmalarının gelir dağılımını olumlu yönde etkilemeyen kurumların teorisini yapmaktan çok, insanca bir hayat tarzı ve yeni bir uygarlık ile ilgili sorunları ele alması gerektiğini ifade etti. Tabakoğlu, İslam iktisadının bir öz sermaye iktisadı olduğunu, kredi arzı teşvik edilirken, kredi talebinin en aza indirilmeye çalışıldığını, bunun da hem riba baskısını hafiflettiğini hem de teşebbüs sahiplerinin ortaklıklar kurmasını sağladığını, bu yüzden İslam iktisadında işçiliğin kalıplaşmış ve sürekli bir statü olmadığını belirtti. Böylelikle de İslam iktisadında işçi işveren ilişkilerinin Batı'dan farklı olarak çatışma içerisinde değil, bir işbirliği içerisinde düzenlenmiş olduğunu vurguladı. Kapitalist ülkelerde kalkınmanın büyük ölçüde emek sömürsüyle sağlandığını, İslam'da sosyal adaletin adeta bir finansman faktörü olarak kullanıldığını belirten Tabakoğlu, İslam toplumunda burjuva sınıfı oluşmadığı için işçi sınıfının da oluşmadığını, İslam ülkelerindeki sendikacılık hareketlerinin de tarihi bir gelişim sonucu değil, batılılaşma hareketlerinin etkisiyle olduğunu savundu. Ardından, günümüzde zengini daha zengin fakiri daha fakir yapan bir ekonomik sistemin olduğunu, İslam'ın ise, üst gelir gruplarını değil, alt gelir gruplarını teşvik eden, iktisadi faaliyete sokan bir sistem getirdiğini ifade etti. Tabakoğlu, İslam ülkelerinde ve Türkiye'de işçi, emek ve gelir dağılımı meselesini tablolar halinde sunarak tebliğine son verdi.

İkinci tebliğ, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi M. Saffet SARIKAYA tarafından "*Ahiliğin Dünya Görüşü ve Bunu Oluşturan Dinî-Ahlakî Değerler*" başlığı altında sunuldu. Sarıkaya tebliğinde, Anadolu'da Orta Asya'dan göç eden çok sayıdaki sanat ve meslek sahibine kolayca iş bulabilmek, sanat ve ticaretlerinde tutunabilmeleri için malın kalitesini korumak, üretimi ihtiyaca göre hazırlamak, sanat ve meslek sahiplerini ahlaklı yetiştirmek, ihtiyaç içinde bulunanlara yardım etmek, ülkeyi savunmada devletin ordusuyla birlikte hareket etmek ve onlara yardımcı olmak gibi gayelerle kurulmuş olan ahilik teşkilatının ahlakî temellerini ve bunun dünya görüşü olarak pratik hayata yansımaları fütüvvetnâmelere göre sunmaya çalıştı. Sarıkaya, fütüvvetnâmelerde İslam'ın temel akidelerinden başlayıp, bireysel terbiye ve toplumsal ilişkilere kadar pek çok önemli

esasları belirleyen birçok kuralın olduğunu ve bunların tâlip için sistemli bir programla beraber teşkilat içerisindeki çeşitli toplantı ve merasimlerle pratik (uygulamalı) olarak verilerek, teşkilatın âdap ve erkanını öğretme ve yaşatmanın hedeflendiğini belirtti. Böylelikle bu teşkilat içerisinde hem bir ahlakî eğitim hem de mesleki eğitimin yapıldığını ve bu teşkilatın hedeflerinin Eflatun, Farabi gibi filozofların tasavvur ettiği mükemmel huzurlu toplum modeli ile benzerlik arz ettiğini ifade etti. Sankaya, günümüzde sahip olmamız gereken iş ahlakını, kendi tarihimizi, kendi kültürümüzü, kendi dinî ve milli değerlerimizi yeniden okuyarak rahatlıkla elde edebileceğimizi, sahip çıkmasını ve uygulamasını bildiğimiz takdirde bizim için çok güzel, ulvî, dinî ve ahlakî değerlerimizin var olduğunu göreceğimizi savundu.

Bu oturumun son tebliğcisi olan Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yard. Doç. Dr. Vecdi BİLGİN, “Çalışma Hayatı ve Çalışma Zihniyeti Üzerine Bir Çözümleme(Geç Dönem Osmanlı Devleti ve Osmanlı İnsanı Örneği)” başlığı altında Osmanlı devletinin son iki yüzyıldaki ortalama insan tipinin bir sosyal kurum olan ekonomiyile, özellikle de çalışma ile ilgili örüntüleşmiş tutum ve davranışlarını anlattı. Bilgin, öncelikle çöküş dönemi iktisadi yapıyı genel hatlarıyla çizdi. Ardından, Osmanlı insanının geçimini temel olarak tarımdan, küçük sanayiden ve devlet hizmetinden karşılamakta olduğunu, devletin ürün alma politikaları ve geleneksel yöntemlerin kullanılıyor oluşunun tarımın gelişmesini önlediğini, köylünün tarımı zengin olmak için değil, geçimini sağlamak için yaptığını belirtti. Ayrıca, küçük sanayinin loncaların elinde olduğunu, usta-çırak katılığının yeni üretim yöntemlerinin gelişmesini engellediğini, hükümetin ve yerel yöneticilerin tasarrufu ile de yeni işyerleri açmanın zor olduğunu açıkladı. Avrupa devletlerinde olduğu gibi büyük tarım, sanayi ve ticaret işletmelerinin olmadığını, ticaretin kapitülasyonlar sayesinde yabancı tüccarın lehine işlediğini ifade etti. Bilgin, daha sonra da o dönem insanının çalışmaya yönelik tutumlarının olumsuz olmasının sebeplerini açıkladı. Bilgin'e göre, o dönem insanında teşebbüs ruhu ve yenilikçi anlayış eksikti. Osmanlı devlet adamları bu durumu gördüklerinden XIX. yüzyılın başında açılan fabrikaların çoğu devlet eliyle kurulmuştu ve özel teşebbüsle kurulan fabrikaların büyük bir kısmı ecnebi girişimcilere aitti. Ayrıca, gerileme döneminde esnafa tanınan kâr haddi oranının %5-15 civarında olması, işgücü eksikliği ve ücretlerin düşüklüğü, Osmanlı insanının çalışmaya yönelik tutumunu olumsuz etkilemekte idi. Yine batılı kapitalist, her şeyden önce bireysel çıkarı yani kârı için çalışıp ve neticede kendisine sermaye olacak bir servet elde etmek arzusunda iken, doğu insanında servet çalışarak,

didinerek elde edilmez, aksine tasarruf yapılarak, israftan kaçınarak elde edilir anlayışı, kazanç peşinde koşmak değil, başkasına muhtaç duruma düşmeme anlayışı, dünya için çalışmanın iyi görülmeşi, azimsizlik ve ümitsizlik, çalışmaya yönelik olumsuz tavırlardandı. Bilgin, o dönemde insanlar için en kolay, zahmetsiz ve garantili kazanç yolunun asıl bir meslek olarak görülen devlet memuriyeti olduğunu, esnaflığın ise bayağı işlerden görüldüğü anlattı. Bilgin, Osmanlı insanının ticareti, zanaatı, ziraatı küçümseyen tutumunu bırakması, devlet memuru olmayı yegane ideal olarak görmemesi, serbest girişimci ruhu kazanması ve bu dünya için çalışarak, didinerek servet ve sermaye kazanımı ile toplumun ve ülkenin sosyo-ekonomik seviyesini yükseltme konusunda Osmanlı aydınlarının son dönemlerde büyük çabalarının olduğunu, fakat, imparatorluğun yıkılması ile bu gayretlerin Cumhuriyete devredildiğini açıklayarak sözlerine son verdi.

III. Oturum, “**Çalışma Hayatının Hukuki Boyutu**” başlığı ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İbrahim Çalışkan başkanlığında Cumartesi sabahı açıldı. Bu oturumun ilk tebliğcisi Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Yunus Vehbi YAVUZ idi. Yavuz, “*Çalışmanın Dinî ve Hukuki Boyutu*” isimli tebliğine, Müslüman’ın hayatında bilgi ve iş üretmenin oldukça önemli olduğunu, ibadet hayatında başarılı olamayan bir Müslüman’ın iş hayatında da başarılı olmayacağını, çünkü ibadetin geniş anlamıyla düşünüldüğünde iyi niyete dayalı ve faydalı olan tüm dünya faaliyetlerini kapsadığını, dolayısıyla da bilgi ve düşüncede başarı elde edemeyen bir Müslüman’ın, çalışma hayatında tam bir başarı elde edemeyeceğini ifade ederek başladı. Yavuz, Kur’an-ı Kerim’de Enfal Sûresi 60. ayette düşmana karşı kuvvet kazanmanın ve güçlü silahlarla donanmanın kesin bir dille emredildiğini, bu kuvvetin de ancak ekonomik ve teknolojik gücü elde etmeyle olabileceğini belirterek çalışmanın dinî boyutuna dikkat çekti. Daha sonra Yavuz, çalışmada niyetin önemine temas etti. Yavuz’a göre Müslüman’ın çalışmaya başlarken niyeti, bakmakla yükümlü bulunduğu fertlerin geçimini sağlamak, toplumunu güçlendirmek ve yabancı hakimiyetinden kurtarmak, elde ettiği gelirlerin fazlasını toplumu ile paylaşmak üzere helal yollardan çalışıp kazanç elde etmek olmalıdır. Böyle olduğu takdirde varılacak sonuç da buna göre hayırlı olacaktır. Ama çalışmaya başlarken niyet, çok para kazanmak; villa, helikopter, limuzin, yat sahibi olmak şeklinde olursa, hedefe ulaşmak için toplumun, fertlerin malı, haklı yada haksız olduğuna bakılmaksızın ele geçirilmek istenebilecek, sonuç da hayırsız olacaktır. Klasik kaynaklarda yer alan üstün kazanç yolları

hakkında bilgi veren ve çalışmanın hukuki boyutuna da değinen Yavuz, mübah ve farz olan çalışmaları ve İslam hukukundaki iş hayatı ile ilgili bazı çalışma hükümlerini anlatarak tebliğine son verdi.

Bu oturumda ikinci olarak Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Beşir GÖZÜBENLİ, “Kur’an’da Çalışma Hayatına Dair Hukuki İlkeler” isimli tebliğini sundu. Gözübenli sözlerine, Kur’an-ı Kerim’de iş dünyası ile ilgili konuların düzenlenmesi hususunda ayrıntılı bilgilerin yer aldığı normlardan ziyade, değerlere ağırlık verildiğini belirterek başladı. Bu değerleri de akitlere uymak, verilen söze vefa göstermek, emanetleri ehline vermek, emanete hıyanet etmemek, hiçbir şekilde insanları aldatmamak, hak sahibine hakkını vermek, gayrı meşru kazançlardan uzak durmak gibi ilkeler olarak özetledi. Ayrıca, salih amel işlemek ve hayırda yarışmak, ihsanla davranmak, mali mükellefiyetleri yerine getirmek ve sadece helal, meşru ve güzel yiyeceklere yönelmenin de iş dünyasını doğrudan ilgilendiren Kur’anî ilkelerden olduğunu ifade eden Gözübenli, bu hususta Kur’an’dan örnekler verdi. Mesela, Hz. Musa’nın kayınpederinin yanında ücretli olarak çalışması ve Hz. Yusuf’un hazineden sorumlu konumda olması için göreve talip olması hakkındaki ayetlerde, iş akdiyle ilgili birine iş tevdi edilecek olduğunda işçide bulunması gereken vasıflar arasında, bilgi ve beceri ile emin olmak, yani, emanete hıyanet etmemek gibi vasıfların ön plana çıkarılarak bazı temel ilkelerin vurgulandığını açıkladı. Gözübenli ayrıca, Kur’an-ı Kerim’deki kıssalardan bir kısmında çalışma barışı açısından oldukça önemli bilgiler olduğunu hatırlattı. İslam hukuk literatüründeki klasik tasnifte iş görme akitlerinin icare akdi kapsamında değerlendirildiğini belirten Gözübenli, Kur’an’dan iş akdine dair örnekler verdi. Gözübenli, bu kapsamda emanetlerin ehline verilmesi ve emanetlere hıyanet edilmemesinin temel bir Kur’anî ilke olduğunu ifade edip, iş görme akitlerinin bir yönüyle emanet akdi olmasından hareket ederek, işçiye teslim edilen işyeri ve malzemelerinin onun elinde emanet olduğunu, bu yüzden işçinin iş saatleri içinde sadece işiyle meşgul olması ve işini en mükemmel şekilde yapması; işverenin bilgi ve talimatına aykırı şekilde başka işlerle uğraşmaması gerektiğini savundu. Yine devlet, vakıf, yetim mallarının sorumluların elinde emanet olduğu gibi, şirket, banka ve finans kurumlarındaki malların da bu kurumların yöneticilerinin uhdesinde emanet olduğunu ve bu malların emanet anlayışına göre çalıştırılması gerektiğini ifade etti. Gözübenli’ye göre, devlet, vakıf ve yetim malları İslam hukukunda özel bir statüye sahip olduğundan, bu malların satış ve kiralanması konusunda raiç bedelin altında işlem yapılamayacağına dair fıkhi esaslar da, bu

Kur'anî ilkeden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, her türlü şirket, banka ve finans kurumlarına teslim edilen malların da emanet statüsünde olması sebebiyle, bu kurumların yöneticilerinin emanete hıyanet etmemiş olmaları için, bu malların korunması ve en verimli şekilde değerlendirilebilmesini sağlamaya yönelik olarak, ne yapılması gerekiyorsa öğrenip, uygulamaya koymaları gerekmektedir. Bu mallardan sorumlu konumdaki kimselerin gerektiği gibi faaliyet gösterebilmeleri için, ilgili alanlardaki bilim adamlarının, gerekli bilimsel çalışmaları yaparak, fikri planda bilimsel alt yapı hazırlamaları da bir zorunluluktur. Daha sonra Gözübenli, Leyl Sûresine farklı bir açıdan yaklaşarak iş akdinin sosyal boyutunu bu sûredeki ayetler bağlamında açıklamaya çalıştı. Gözübenli, bu sûrede kişilerin iş dünyasındaki davranışları ve bu davranışlarının, hem dünya hem de ahiret hayatındaki etkilerine dair boyutlarının ortaya konulduğunu söyledi. Öncelikle 4. ayetteki "çalışmanız çeşit çeşittir" şeklinde tercüme edilen ifadenin, devamındaki ayetle olan bağlantısı ve de sonraki ayetlerde anlatılan davranışlar dikkate alınarak, Türkçe'ye "çalışma hayatındaki davranışlarınız çeşit çeşittir yani standart değildir" şeklinde tercüme edilmesinin daha doğru olacağını ifade etti. Sonraki ayetlerde ise, genel anlamda iş dünyasındaki davranışlar konusunda sosyal yasalardan bahsedildiği halde, genellikle tefsir ve meallere bu boyutun yansımadağını iddia etti. Hatta iş dünyasıyla, temel sosyal kanunların yer aldığı bu sûrenin bazı ahkam tefsirlerinde ahkam boyutuyla tefsirine bile gerek görülmediğini ifade ederek sözlerine son verdi.

Bu oturumda son olarak İşadamı Ertuğrul DOĞUÇ, "Yararlı İş (Salih Amel)" isimli tebliğini sundu. Doğuç, şu ana kadar sempozyumda Kur'an'da inanan ve yararlı iş yapanlara cennet vaadinin olduğunu belirttiğini, ama bunlardan birinin yapılmasının yeterli olmadığını, çünkü bunların birbirini tamamladığını ifade etti. Doğuç' a göre dinin amacı sadece inanma içerisinde sayabileceğimiz namaz, oruç ve benzeri şeyler değildir. Dinin esas amacı, kişinin dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaktır. İnsan tek başına mutlu olamaz. O, evinin elektriği elektrik teknisyeni tarafından tamir edildiğinde, fırıncıdan ekmek alabildiğinde mutlu olur. Ama kendisi mutlu oluyor diye bir köşesine çekilerek sadece ibadet ile meşgul olamaz. Doğuç, burada kulun Allah'a karşı görevini yerine getirmesine karşın, topluma karşı görevini yerine getirmemiş olacağını savundu. Bu yüzden simitçiden holding sahibine kadar yapılan işlerde insanlara faydalı olmanın temel ilke kabul edilmesi gerektiğini vurgulayan Doğuç, "Allah razı olsun, paramız helal olsun, memnun olduk" gibi ifadelerin bir işadamı için en büyük kazanç olduğunu söyledi. Ayrıca, özel

hayatımızla ilgili ahlakî değerleri iş hayatımıza da uyguladığımız takdirde, daha huzurlu ve güvenli bir iş hayatının kurulacağını, daha iyi üretim ve daha adil bir gelir dağılımının söz konusu olacağını savundu.

IV. Oturum, Emekli Öğretim Üyesi Prof. Dr. Sebahattin ZAIM başkanlığında “**Çalışma Hayatının İktisadi Boyutu**” başlığı altında açıldı. Bu oturumda İlk tebliğci olan Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ekrem Erdem, “*İslam, Piyasa ve Devlet*” ismini taşıyan sunumunda, tarihsel olarak teorik ve pratik birikimlerden hareketle, İslam geleneğinde merkezi ekonomik karar biriminin devlet mi yoksa hane halkları ve firmalardan oluşan piyasa mı olduğunu ortaya koymaya çalıştı. Erdem’e göre, bu gün iktisat politikalarının ulaştığı hakim görüş, serbest piyasa mekanizmasının devletin güdümündeki bir ekonomik modele göre üretici, tüketici ve devlet olarak tüm ekonomik birimlerin menfaatine uygun daha etkin bir yapı arz ettiği yönündedir. Devlet, vatandaşlar arasında adaleti sağlayan tarafsız bir kurum olmanın yanı sıra, rekabetin tesisini ve sürdürülebilirliğini, kaynakların etkin kullanımını ve dağılımını mümkün kılacak yasal alt yapıyı hazırlamak ve denetlemekle, iç ve dış güvenliğini sağlamakla yükümlüdür. Erdem, İslamî bakış açısının da bu söylenenlerle örtüştüğünü savundu. Zira, İslam’ın ekonomik alanla ilgili esas amacının, sağlıklı, dinamik ve büyüme yönelimli bir ekonomik modelin tesisi olduğunu, bu modelin de hemen her alanda iktisadi adaletin tesisini ve hakkın sahibine teslimini sağlayacak bir sistemin kurulmasını garanti etmesi gerekeceğini bildirdi. Yani, İslam’ın kendi ilkeleri çevresinde hak ve hukukun korunduğu, ekonomik adaletin sağlandığı zengin, müreffeh bir toplum hedeflediğini belirtti. Erdem, bu manada İslam’ın serbest piyasa sürecine ve mübadeleye oldukça fazla önem verdiğini savunarak, Hz. Peygamber’in köylülerin ürünlerini pazara getirirken, satıcı daha pazar yerine ulaşmadan, bazı uyanık tüccarlar tarafından yolda iken satın alınmasına ve yükselen fiyatlar karşısında narh koymasının istenmesine karşı çıkmasını örnek olarak gösterdi. Erdem, meselenin fikhî mezhepler bazında birbirinden oldukça farklı görüşler ve yorumlar şeklinde karşımıza çıktığını, ancak bu yorumların bir kısmının bireyci ve piyasa merkezli, bir kısmının ise tam tersi bir yerde durduğunu, bu tür farklılıkların bu gün de benzer muğlaklığa sahip olduğunu belirterek sözlerine son verdi.

Bu oturumda ikinci olarak, Konya-Selçuk Belediye Başkanı Doç. Dr. Adem ESEN, “*Çalışma Hayatının İktisadi Boyutu*” isimli tebliğinde, çalışma hayatına yön veren faktörlerden iktisadi faktörlere dikkat çekti. ESEN’e göre toprak (tabii kaynaklar),

emek, sermaye, teşebbüs diye bilinen üretim faktörlerinden emek, çalışma hayatının konusudur. Emeğin üretimdeki payı ücrettir ve çeşitli ideoloji ve teorilerde bu konu tartışılmıştır. Esen, bir ülkedeki işgücünün nitelikleri ve işsizliğin, ülkenin ve işletmelerin teknolojik düzeyi ve sendikaların toplu iş sözleşmelerinde takip ettikleri ücret politikasının ücretler seviyesini belirleyen faktörler olduğunu belirtti. Ekonomik krizlerin reel ücreti düşürdüğünü vurgulayan Esen, son olarak da kamu ile özel sektör arasındaki ücretler bakımından ciddi farklılıklar bulunduğunu, ülkemizde son yıllarda uygulanan para ve maliye politikalarının sosyal politikalarla desteklenmemesinin çalışma hayatını olumsuz şekilde etkilediğini ifade etti.

Bu oturumda üçüncü olarak, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Dr. Osman EYÜPOĞLU, “Küçük Sanayi Sitelerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı İçerisinde Dinin Fonksiyonu” isimli tebliğini sundu. Eyüpoğlu öncelikle, sanayileşme ile birlikte bazı ülkelerde dinin evrensel olmadığını ileri sürdüğünü, dinî pratiklere bağlılıkta zayıflama görüldüğünü, fakat bunun genel anlamda olmadığını belirtti. Nitekim ABD’de tam aksi bir eğilimin görüldüğünü delil göstererek, bu gün gelinen nokta itibarıyla de dinin devrini tamamlamadığının aşikar olduğunu ifade etti. Ancak Eyüpoğlu, dinin var olmasının yeterli olmadığını, algılanış biçimindeki hataların bertaraf edildiği ölçüde dinin müspet bir çalışma zihniyetinin oluşmasına katkıda bulunabileceğini belirtti. Eyüpoğlu’na göre, bunun için öncelikle dikkate alınması gereken husus, dinin itikadî boyutu ile amelî boyutu arasında tamamlamacı bir ilişkinin olduğudur. Bu yüzden M. Kemal ATATÜRK cumhuriyetin ilk yıllarında bu inançtan yararlanarak çalışkan bir Türk insanı zihniyeti oluşturmaya çalışmıştır. Daha sonra Eyüpoğlu, bugün biz de sağlam bir çalışma zihniyetine nasıl ulaşabiliriz ve dinin olumlu potansiyelinden azami derecede nasıl istifade edebiliriz? sorusuna cevap bulabilmek için Samsun Küçük Sanayi Sitesinde çalışan usta ve kalfalara bir anket uyguladığını söyledi. Eyüpoğlu’nun bu anket sonucundaki kanaati, İslam’ın bireyi rasyonelliğe sevk edebilmesinin, daha çok bilinçli namaz-zekat ibadetine bağlı olduğudur. Eyüpoğlu’na göre, Namaz bir bakıma dua, Tanrıya inançtaki samimiyeti kanıtlamanın bireysel boyutu, zekat ise yine aynı inançtaki samimiyeti kanıtlamanın toplumsal boyutu olarak düşünüldüğünde, bilinçli bir namaz-zekat ibadetinin, inanan bireyi olumlu bir çalışma zihniyetine iteceği şüphesizdir. Eyüpoğlu şu ifadeleri ile konuyu biraz daha açtı. “Namaz, kötülüklerden uzak tuttuğuna, zekat da iyiliklerin en esaslılarından olduğuna göre tam şuurlu namaz da, zekat benzeri bir yüksek iyiliğe götüren namaz olmaktadır. Bu nedenle, dinî inancın

amelî boyutuyla itikadî boyutu arasındaki ilişki tamamlamacı bir ilişkidir. Dolayısıyla itikatsız ibadet, ibadetsiz itikat da anlamlı değildir. Öyle veya böyle, az veya çok, ama mutlaka bir şekilde, itikadın ibadete, ibadetin de insanlığın evrensel yararlarını içeren eyleme dönüşmesi arzulanır.” Eyüpoğlu, yaptığı araştırma sonucunda çalışanların itikadî boyutunda büyük bir olumluluk gördüğünü, fakat ibadet ve davranış boyutunda yerini biraz gevşekliğe bıraktığını belirtti. Eyüpoğlu, arzulanan çalışma zihniyetinin oluşması için iman ve rasyonel eylem veya iman ve yararlı iş arasındaki bağı ortaya koyacak dinî söylemler geliştirmemiz gerektiğini savunarak sözlerine son verdi.

Bu oturumda son olarak, İş Adamı Cihangir HÜR, “İş Yaptığımız İslam Ülkelerinde Kalite Anlayışı” adlı tebliğini sundu. Hür, kendi çalışma hayatından örnekler vererek Müslüman dünyası ve gayrimüslim ülkeler arasındaki kalite anlayışına dikkat çekmeye çalıştı. Gıda sanayicisi olan ve meyvelerden komposto, sebzelerden turşu üreterek ihraç eden Hür, öncelikle Avrupa ülkelerine ihraçlar yaptığını, ilaçlamadan gübrelemeye, ürünlerin fabrikaya taşınmasından ambalaj, dolum ve kalite analizine kadar her türlü işlemin, ihraçta buldukları ülkelerin göndermiş oldukları görevlilerin istekleri doğrultusunda gerçekleştiğini ve bu sebeple de iyi bir kalite yakaladıklarını anlattı. Daha sonraları iç piyasaya da satış kararı aldıklarını, fakat Türk damak tadına uygun olsun diye iç piyasada satış yapan markaların kullandıkları malzemeleri tercih ettiklerini anlattı. Tam bu sırada İsrail’den de teklif aldıklarını, buradan denetim için gönderilen bir hahambaşının isteği doğrultusunda kullandıkları asidin aslını öğrendiklerini ve çok şaşırıldıklarını açıkladı. Çünkü kullandıkları gıda asidi değil, maden ve makine sanayinde kullanılan asitlerdendi. Hür, iç piyasada birçok üründe bu asidin kullanıldığını, bunun yanında zeytinyağından şekerlemelere kadar birçok ürünün de kansorejen maddeler içerdiğini öğrendiğini ve bu durumu kamuoyuna duyurmaya başladığında, şirketine birçok cezanın geldiğini ifade etti. Hür, Müslüman ülkelerin bir çoğunda aynı manzaraların yaşandığını ve İslam’ın sadece birkaç fiili yerine getirmekten ibaret olmadığını savunarak sözlerine son verdi.

V. Oturum, “**Çalışma Hayatının Ahlakî Boyutu**” adı ile Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr. Rami AYAS’ın başkanlığında gerçekleştirildi. Bu oturuma, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Abdurrahman KURT’un “*Çalışma Ahlakı ve Örgütlü İşadamlarında İslami Çalışma Ahlakı*” isimli tebliği ile başlandı. Kurt, ilk olarak çalışma kavramının tarih içerisinde farklı medeniyetler ve

dinler tarafından algılanış biçiminden, Kur'an ve sünnet bağlamında İslam çalışma ahlakından söz etti. Daha sonra da, tebliğinin esas konusunu da teşkil eden işadamlarının çalışma ile dinî inançları arasında bir ayırım yapıp yapmadıklarını; özellikle dindar işadamlarının çalışmayı bir ibadet olarak görüp görmediklerini ve buna bağlı olarak dinî inançların onların çalışma tutumları üzerinde herhangi bir desteğinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla düzenlediği anket sonuçlarını aktardı. Kurt'un araştırmasının çerçevesini, Bursa'da faaliyet gösteren BUSİAD, GESİAD, BOSYÖD, BUGİAD ve MÜSİAD adlı işadamları dernekleri oluşturmakta idi. Kurt, "Ekonomik gelişme dinî ve ahlakî değerlerle birlikte gitmelidir.", "İslam dinî gelişme ve kalkınmaya engel olmuştur.", "Allah'ın rızasına ulaşmak için mevcut işimi daha da geliştirmeyi düşünüyorum" gibi birçok maddeyi içeren anket sonucunu şu şekilde aktardı; "Dine kendi kimliklerinin tamamlayıcısı olarak bakan ve kendilerini aktif dindar olarak gören insanlar, dinî inançlarının çalışma dahil her şeyle sıkı sıkıya ilişkili olduğuna inanırlar. Bunlar, çalışmalarına imanlarını artıran bir şey olarak bakmaya ve bunun sonucu olarak da çalışmalarını bir meslek olarak görmeye yatkındırlar. Kendilerini dinî yönden daha az aktif gören insanlar ise, dinî alan ile yaşamlarının geri kalan kısmında kesin ayrımlara gitmeye yatkındırlar. Bu kimseler çalışmayı dinî bir emir değil, bir iş yada kariyer olarak düşündüklerinden daha seküler bir bakış açısı geliştirme eğilimindedirler". Kurt, anket sonucunda aralarında farklılıklar olmakla birlikte bütün iş gruplarında dinî değer yargılarının işadamlarının çalışma tutumları üzerinde olumlu bir desteğinin görüldüğünü belirterek sözlerine son verdi.

Bu oturumda ikinci tebliğci olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Recep KILIÇ "*Çalışma Hayatının Problemleri Üzerine*" isimli sunumunda sırası ile, insan ve çalışma arasında ilişki, çalışma hayatının niteliği, İslam'da çalışma ile ilgili ilkelerin sosyal hayata aktarılamamasının sebepleri üzerinde durdu. Kılıç öncelikle, insanın hayatiyetini sürdürebilmesi, bireysel planda şahsiyetini oluşturup koruyabilmesi, toplumsal planda kültür ve medeniyet kurabilmesi için çalışmak zorunda olduğunu, çalışma hayatının da sosyal hayatı inşa ederek mümkün kılan ahlak, hukuk ve din gibi sabitelerle düzenlendiğini ifade etti. Ardından, İslam'da çalışmanın önemini vurgulayan ayet ve hadislerden örnekler verdi. Kılıç, Kur'an-ı Kerim'de dünya-ahiret mukayesesinde dünyanın geçiciliğinden bahseden ayetlerin, dünyanın bizatihi önemsiz olduğu şeklinde yorumlandığını, bunun da dünyevî olandan uzaklaşmanın dinî bir tutum gibi benimsenmesine yol açtığına ve çalışma ile

ilgili dinî ve ahlakî temel değerlere bu çerçevede anlamlar yüklendiğine dikkat çekerek, buna verilecek çarpıcı örneklerden birisinin tevekkül olduğunu ifade etti. Kılıç “tevekkül” ü “insanın gerçekleştirmek istediği bir iş için gereken her şeyi yaptıktan sonra, sonucu Allah’tan beklemesi hali” olarak tarif edip, bunun çalışma hayatında gözetilmesi gereken dinî ve aynı zamanda ahlakî bir duygu olduğunu savundu. Çünkü ulaşmayı planladığı hedefe ulaşamadığı durumlarda insan, tevekkül sayesinde ümitsizliğe düşmeyecek, nerede hata yaptığını, hangi konularda yetersiz olduğunu gözden geçirecektir. Kılıç, zaman içinde tevekkülün İslam’ın çalışma ile ilgili ilkelerini çalışma hayatına yansıtma şekline dönüştüğünü bildirdi. Bu manada bir başka problemin de ahlakî yanlıgı problemi olduğunu vurguladı. Kılıç, belirli iman ilkelerini teorik olarak kabul etmenin, bir takım ibadetleri şekil olarak yapmanın Müslüman olmak için yeterli kabul edildiğini, gıybet etme, yalan söyleme gibi durumların rahatsızlık vermediğini, bu anlayışın İslam coğrafyasında çalışma ahlakının, kısaca meslek ahlakının oluşmasına engel olan en önemli saiklerden biri olduğunu açıkladı.

Bu oturumda üçüncü tebliğ, “*El İşte Gönül Hak’ta Olmak*” başlığıyla, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet DEMİRCİ tarafından sunuldu. Demirci, tasavvuf düşüncesindeki anlayışın, Allah’ın her an bir işte-şende olduğu, insanın da yeryüzünde Allah’ın halifesi olarak ve onun suretinde yaratıldığı, bu yüzden de Allah’ın ahlakı ile ahlaklanması gereken insanın da onun gibi faal ve O’nun gibi sani, yapıcı olması gerektiği şeklinde olduğunu açıkladı. Buna rağmen tasavvuf düşüncesine “tembellik ve pasifliğin” yamanmış olmasının sebeplerini, Sabri Ügener’in İslam dünyasının geri kalması ile ilgili düşünceleri çerçevesinde açıklamaya çalışan Demirci, Kur’an’da ve hadislerde dünya ve mala pek iyi gözle bakılmadığını, ebedî olan ahirete vurguların yapıldığını, ancak aynı Kur’an ve hadiste mü’minin izzetinden, çalışmanın öneminden, hak yolunda savaş ve çabadan, ilâ-i kelimetullah uğrunda her türlü kuvveti hazırlamaktan, zekat verme ve yardımlaşmanın gerekliliğinden söz edildiğini, bütün bunların da çalışıp kazanmadan, biriktirmeden mümkün olmayan şeyler olduğunu vurguladı. Demirci’ye göre olumsuz gösterilen dünya’dan maksat, arz, yeryüzü, üzerinde yaşadığımız toprak parçaları değil, ayetler de yakından incelediğinde ortaya çıkacağı gibi, hevâ ve hevese uymak, aşırı ihtirasların esiri olmaktır. Demirci, iyi bir Müslüman’ın her türlü maddî, sınıt, ticarî faaliyetlerde bulunması gerektiğini ancak hiçbir zaman mala, paraya, servete taparcasına bağlı olmaması gerektiğini belirtip, “Öyle kimseler ki, ne ticaret ne alım

satım onları Allah'tan alıkoymaz.”³ ve benzeri ayetleri örnek göstererek gönül adamlarının bu anlayışı “el işte gönül Hak'ta olmak” veya “ el kârda gönül yârda olmak” şeklinde formüle ettiğini açıkladı. Demirci son olarak, bu anlayışın iş ve çalışma ahlakının temel taşı olması gerektiğini, nitelikim ahi toplulukları ve fütüvvet erbabının geçmişte bunu mükemmel bir biçimde ortaya koyduklarını belirtti.

Bu oturumda son olarak İş Adamı Fettah GÜVENTÜRK “Çalışma Hayatının Dinî ve Ahlakî Boyutu” isimli tebliğini sundu. Güventürk, iş hayatı ve çalışma hayatı ile ilgili bir takım kavramların tarifini yaptıktan sonra, başlıca iş alanlarından bahsetti. Ardından iş hayatının başlıca ilkelerini a) Kişisel dürüstlük b) İş ve üretim ilkeleri c) Devletle olan ilişkiler d) Çalışanlara karşı sorumluluk şeklinde gruplandırarak açıkladı. Son olarak çalışanın işverene karşı olan sorumluluklarını maddeler halinde sayan Güventürk, insanın yaradılışında kendine verilen vasıf ve sorumluluklarla akıl ve bilgi ile mücehhez olarak, tecrübesini de kullanarak yaptığı işin kendisine ve topluma yararlı olacağına, bütün bu yaptıklarının ibadet kabul edileceğine inançla başarısının kaçınılmaz olacağını ifade etti.

Cumartesi gününün son oturumu olan VI. Oturum, “Avrupa Birliği, Çalışma Hayatı ve Din” başlığı altında Dokuz Eylül Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Canan BALKIR başkanlığında açıldı. Balkır ilk sözü, oturuma “*Avrupa Birliği Ülkelerindeki Türk İşçilerinin Çalışma Hayatında Dinden Kaynaklanan Sorunlar*” başlıklı bildirisi ile katılan Türkiye Araştırmaları Merkezi Başkanı Prof. Dr. Faruk ŞEN'e verdi. Şen, Varşova Paktı ülkelerinin ve Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu düşman resmini 11 Eylül olayına kadar var olan hadiselerle Müslümanların işgal ettiğini, bu olayla birlikte de Avrupa'da İslam'a karşı ciddi bir önyargının başladığını belirtti. Şen, bugün Avrupa Birliği ülkelerinde 15 Milyon Müslüman'ın yaşadığını ve Avrupa Birliğinin Türkiye'nin katılımı konusunda bütçeye getireceği yükten bahsetmeyip, daha çok Müslüman kimliğini ve kültürünü ön plana çıkardığını vurguladı. Şen daha sonra, bugün Avrupa'daki işçilerin resmi veya özel sektörde başörtüsü takmak, cami inşa etmek, kendi din derslerini almak, yaşlılar için bakım evi, kendilerine uygun mezar yapılması gibi istekleri nedeniyle ortaya çıkan problemlerden bahsetti. Şen ayrıca, Avrupa'daki Türklerin Avrupalılarla birlikte yaşamaya adaptasyonunun yeterli olduğunu fakat son yıllarda yapılan araştırmalarda kendilerini dindar saymalarının oranının arttığını ve dolayısıyla bu

³ Nur, 24/37

problemlerin daha çok önem kazandığını ifade etti. Bu oturuma müzakereci olarak katılan Dokuz Eylül Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ali Nazım SÖZER ise, Avrupa Birliği devletleri içerisinde en fazla Müslüman nüfusu barındıran Almanya' daki Türklerin, yukarıda bahsettiğimiz istekleri neticesinde karşılaştığı sorunların hukukî sonuçları hakkında bilgi verdi. Mesela vakit namazını kılmak isteyen işçi ve onun bu faaliyetiyle işi aksattığını düşünen işveren arasındaki bir anlaşmazlığın mahkeme tarafından ele alınışından bahsetti. Sözer, bu konularda daha birçok örnek verip, tarafların şikayetlerini ve mahkemelerin verdiği kararları gerekçeleriyle anlattı. İkinci müzakereci olan Dokuz Eylül Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. M. Emin KÖKTAŞ ise, Almanya örneğinde konu hakkında değerlendirmeler yaptı. Köktaş, bugün Avrupa'da 23 üniversite ve 35 enstitüde Alman bilim adamları kontrolünde İslam ile alakalı araştırmalar yapıldığını ve Avrupa Birliği Anayasasında dinî organizasyonların muhatap kabul edildiğini, fakat Müslümanların sistemin sunduğu imkanlardan yararlanamadığını belirtti. Durumu ortaya koymasından, Almanya'da son yıllarda mahkemelerin Müslümanlar lehine verdiği karar sayısı artınca, Alman hukuku şer'ileşiyor mu? tartışmalarının ortaya çıktığını ifade etti.

VII. ve son oturum Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Cemal SOFUOĞLU'nun başkanlığında "**Çalışma Hayatı ve Kadın**" ismiyle Pazar sabahı açıldı. İlk olarak, "*Çalışma Hayatında Kadın (Hz. Peygamber Devri Örneği)*" isimli tebliği sunan Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Rıza SAVAŞ, İslam'ın Müslüman kadının çalışmasına bakışını ortaya koymak için evvela İslam dininin çıkıp uygulandığı dönem olan Hz. Muhammed (s.a.v.) devrinde kadının çalışma hayatındaki konumunun ne olduğunu ve bu konudaki uygulamaların nasıl yapıldığını bilmemiz gerektiğini belirtti. Bu sebeple de, Hz. Peygamber devrinde kadının çalışma hayatındaki durumunu genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştı. Savaş bu bağlamda, o dönemde zanaat ve el işleri, dericilik, terzilik, kumaş üretimi, ticaret, attarlık (güzel koku satıcılığı), savaş ve barış dönemlerinde tıbbî hizmetler, ebelik, dadılık, süt anneliği, ekmek üretimi, ziraat, çobanlık, berberlik, mescid temizliği, resmi görevler (zabıtalık), savaşlarda ordunun konaklama yerinde eşyalarının gözetilmesi ve korunması, ordunun yemeğinin hazırlanması, taşınması ve su ihtiyacını sağlama gibi işlerle uğraşan bayan sahabelerden bahsetti. Savaş tebliğinin sonunda, Hz. Peygamber devrinde kadının çalışma hayatının her alanında boy gösterdiğini, ancak bu döneme ait çalışma hayatıyla ilgili detaylı ve rakamsal

bilgilerin olmayışının, konuyla ilgili daha fazla bilgi elde edilmesine imkan vermediğini belirtti. Savaş, kadının çalışma hayatıyla ilgili Hz. Peygamber devrinde bir yasak, sınırlama veya bir engel konduğuna dair dikkate alınması gereken bir kayda rastlamadığını ifade etti. Savaş, “Doğrusu insanın çalışmasından başkası ona ait değil”, “Erkek yada kadınlardan her kim inanmış olarak iyi bir iş yaparsa ona güzel bir hayat yaşatırız, onların ücretini yaptıklarının en güzeliyle veririz”, “Artık kim zerre miktarı bir hayır yaparsa, onun karşılığını görecektir ve kim de zerre miktarı bir şey yaparsa onun karşılığını görecektir”⁴ gibi ayetlerle temel ilkeleri ortaya koyan İslam’ın, kadının çalışmasını alkışlamaktan başka bir diyeceğinin olmadığını belirterek sözlerine son verdi.

Bu oturumda ikinci olarak, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM, “İslam Hukukuna Göre Kadının Çalışması” isimli tebliğini sundu. Yıldırım konuyu, dinî emirlere muhatap olma konusunda kadının konumu, kadının fıtrati ve çalışma şartları olmak üzere üç ana başlık altında sundu. Yıldırım ilk önce, Dinî Emirler ve Kadın başlığı altında Nisa 4/1 ve Araf 7/189 da belirtildiği üzere Yüce Allah’ın insanı ve onun karşı cinsini tek bir nefisten yarattığının ortaya konulduğundan, varoluş ve insan olma vasfı açısından kadın ve erkeğin hiçbir farkının bulunmadığından söz etti. Bu sebeple de İslam hukuk usûlünde “vücûp ehliyeti” olarak adlandırılan hak ehliyeti konusunda kadın-erkek ayırımına gidilmediği, insan olma vasfının böyle bir ehliyet için yeterli görülüp, erkeğe sağlanan bütün mali ve diğer hakların kadına da sağlandığı açıkladı. Yıldırım, erkeğin sorumlu olduğu şeylerden kadının da aynen sorumlu tutulduğunu, insanın sahip olduğu hakları kullanabilmesi için eda ehliyetine (aklî, ruhî, hukukî yeterlilik) sahip olması gerektiğini, usûl kitaplarında da eda ehliyetine engel olarak sayılan hususlarda kadın olma vasfının olmadığını hatırlattı. Ayrıca cennetin bağlı kılındığı iki esas olan şirksiz iman ve salih ameli Allah’ın kadın erkek ayırımı yapmadan her insandan istediğini belirtti. Yıldırım’a göre, İslam peygamberi hem erkeklere hem de kadınlara eşit olarak gönderilmiştir. Bu yüzden getirdiği namaz, oruç, hac, zekat gibi hükümler erkek ve kadını eşit derecede bağlar. Yine “insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur”⁵ ayeti kadın ve erkeği eşit derecede bağlamaktadır. Bu durumu teyit için Yıldırım, Hz. Peygamber devrinde zabıta, kuaförlük, ebelik, dericilik ticaret yapan

⁴ Necm, 53/39; Nahl, 16/97; Zilzal, 99/7, 8.

⁵ Necm, 53/39.

sahabe kadınları örnek gösterdi. Yıldırım, “Kadının Fıtratı” başlığı altında ise Nisa 4/322’de belirtildiği gibi bir insan olarak İslam hukukunun tanıdığı bütün haklara sahip olan kadının, yaratılışındaki özellikler bakımından erkekle aynı olmadığına aşık olduğunu belirttikten sonra, Hz. Peygamberden rivayet edilen “size evlerinizi tavsiye ederim, çünkü cihadınız evlerdir” hadisini iki yönden değerlendirdi. a- Kadının evde yaptığı işler, dışarıda yapacağı işlerle kıyaslandığında azımsanmayacak kadar çoktur. Bu işler için bir hizmetçi tutmayı düşünse dışarıda kazanacağı kadar meblağı ödeyecektir. Bu manada kadının evde yapılacak işlere fitraten daha yatkın oluşu, ailede verimlilik ve kadın-erkek arasındaki iş bölümü açısından daha gerçekçidir. b- Toplumun geleceğini şekillendirecek nesillerin yetişmesinde en önemli unsur, anne sevgisi ve şefkatidir. Uzmanların, dışarıda çalışıp çocuğu için yeterli vakit ayıramayan kadınların çocuklarında tespit ettikleri problemlerin çokluğu bu durumu teyit etmektedir. Yıldırım, “Kadının Çalışma Şartları” başlığı altında ise, İslam hukukunda aile bireylerinin nafakasını temin yükümlüğünün erkeğe ait olduğunu,⁶ normal şartlarda kadının evi dışında çalışmasını zorunlu kılacak hukukî bir gerekçenin mevcut olmadığını belirtti. Bununla birlikte kadınların çalışması hususunda hiçbir engel olmadığını fakat Anayasanın 50.⁷ maddesinde de belirtildiği gibi fitrat ve yeteneklerine uygun işlerde çalıştırılmaları gerektiğini ifade etti. Kadının çalışması ile ilgili ihtilat, yani erkeklerle karışık bir ortamda çalışmasının fıkıhta bir engel olarak görüldüğünü, ancak bu duruma delil olarak getirilen hadislerin halvetle ilgili olduğunu vurguladı ve çarşıda, pazarda pek çok sosyal aktivite de beraber olan kadın ve erkeğin işyerinde kalabalık halde bulunmasında bir sakınca olmaması gerektiğini, önemli olan hususun iffetin korunması olduğunu açıkladı. Hamile olmak, doğum yapmak, çocuk emzirmek, terbiye etmek gibi çok önemli vazifeleri olan kadının bunları başarabilmesi için ağır ve yorucu işlerde yıpranmaması gerektiğini savunarak sözlerine son verdi.

Bu oturuma “Kadınların Çalışma Hayatına Katılmalarının Önündeki Sosyo-Kültürel Engeller” isimli tebliği ile katılan Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yard. Doç. Dr. Ayşe Sıdika OKTAY, ilk olarak kadının cinsiyeti ve biyolojik farklılığı nedeniyle bu konunun sorun olduğunu bildirdi. Ardından

⁶ Bakara 2/233.

⁷ “Kimse, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz. Küçükler ve kadınlar ile bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar.”

yüzyıllardan beri kadının annelik ve ev işleri ile sınırlı bir varlık olarak görüldüğünü ve bunun sonucunda da “kadının yeri evidir” anlayışının ortaya çıktığını, erkeğin ise evinin rızkını sağlayan dolayısıyla da karar vermede hakim kişi olduğunu ifade etti. Oktay, kadının çalışma hayatına katılmasındaki sosyo-kültürel engelleri yapılan araştırmalardan da faydalanarak şu şekilde sınıflandırdı.

-Kadınların çalışmaya katılımlarının en çok aile fertleri tarafından engellenmesi.

-Kadının hangi işte çalışırsa çalışsın ev işlerinin sorumlusunun da kendisi olması.

-Kadınların çocukluklarından itibaren en öncelikli işlerinin çocuk bakma ve ev işlerini düzenleme şeklinde olduğu anlayışı hakim olduğundan, kadının rol çatışması içerisinde kalması ve bunları tercihte duygusal problemler yaşaması neticesinde, ne evlilikten ne de işten tam tatmin sağlaması.

- Aile yapısı içerisinde erkeğin evin rızkını elde etme düşüncesi yattığından eğitim hususunda yatırımların çoğunun erkek çocuk üzerine yapılması ve kadınların bu nedenle iyi eğitim alamamaları.

- Genellikle çok düşük ücretlerde çalışan kadınların, çocuklarının bakımı için harcanan paranın yüksek olması nedeniyle işlerinden ayrılarak kendilerinin çocuklarına bakması.

- Ekonomik sıkıntı söz konusu olmadığında işin ikinci planda olması ve kadının ev ve çocuklarının bakımı ile ilgilenmeyi tercih etmesi.

Oktay, batıda bile iyi kadının iyi eş ve anne olarak değerlendirildiğini ve bu anlayışın değişmediği müddetçe kadınların çalışma hayatına katılımının düşük oranlarda olacağını savundu.

Bu oturumun da sona ermesiyle birlikte, değerlendirme konuşmalarının yapıldığı VIII. oturuma geçildi. Oturumun başkanlığını yapan, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Selahattin PARLADIR, sempozyumun seyrini kısaca özetledikten sonra, sempozyum boyunca Mehmet Akife çoğu kere atıflar yapıldığını hatırlattı ve “o, ayrıca çalışılmış olsa idi daha iyi olurdu” dedi. Ayrıca, çalışmak hususunda kötü alışkanlıklarımızdan kurtulmak ve sağlam bir bilince sahip olabilmemiz için oldukça önemli olan eğitim konusuna bu sempozyumda yeterince yer verilmediğini belirtti.

İlk değerlendirme konuşmasını Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Recep YAPAREL yaptı. Yaparel ilk olarak, Ayşe Sıdıka

OKTAY'ın son dönemlerde kadınların iş hayatına atılmaları ile birlikte evdeki çalışmaları da eklendiğinde çalışma saati bakımından oldukça fazla mesai yapmalarına rağmen, erkeklerin mesailerinin bu oranda artmaması ve kadınların çalışma hususunda aileden izin alamamaları hakkındaki açıklamalarına temas etti. Yaparel, erkeklerin ev işlerine karışamamasında toplum baskısının önemli bir etken olduğunu ve bu konuda erkeklerin nasıl bir psikoloji içerisinde olduğunu gözden kaçırılmamasını istedi. Yaparel, izin konusunda ise Amerika'nın geçen dönemki başkanı Clinton'un "Hz. Peygamber bu dönemde yaşasaydı kadınlarının araba sürmesine izin verirdi" şeklindeki sözünü, hanımı acaba Hz. Peygamber'den izin ister miydi? şeklinde düşünerek karşıladığını, zira Hz. Hatice'nin o dönemde zaten çalışma hayatının içerisinde olduğunu belirtti. Bu yüzden kadınlara çalışma izni meselesinin tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini, çünkü İslam tarihinin ilk dönemlerinde kadının birey olarak çalışma da dahil birçok alanda faaliyet içerisinde olduğunu açıkladı. Yaparel, sempozyumda çalışma hayatının psikolojik boyutu adlı bir oturum olmamasını eksiklik olarak nitelendirdi. Yaparel'e göre din, insan hayatını direkt olarak değil, onun psikolojisinden geçerek etkilemektedir. Dolayısıyla da insan faktörü göz önünden kaçırıldığında dinin bu meseleyi nasıl etkilediği konusunda bazı açık noktalar kalacaktır. Yaparel ayrıca, Aristo'nun bugün yaşasa idi "İnsan düşünen bir varlıktır" sözünü "insan çalışan bir varlıktır" şeklinde değiştireceğini iddia etti. Yaparel' e göre insanın düşünce eylemi karnını doyurmayacaktır. Ama insan sadece çalışmakla da hayatını idame ettiremeyecektir. Bunun böyle olmadığını fark edenlerin başında da Kant gelmektedir. Kant, insan eylemlerini, 1.Work (çalışma) 2. Play(Sanat) şeklinde ikiye ayırmaktadır. Yaparel, bu sempozyumda sadece bunun bir bölümü ile ilgilenildiğini belirterek, manevi ve estetik ihtiyaçları olan insanın hayatının fizyolojik ihtiyaçlarla sınırlı olmadığını, çalışma hayatını düzenlerken bu dengeye dikkat etmek durumunda olduğumuzu açıkladı. Yaparel, sadece çalışmaya endekslenen bir hayat tarzının insanı mutsuz etmeye başlayacağını, bugün psikolojik sorunların başında aşırı çalışmak ve ona bağlı olan tükenmişlik sendromunun geldiğini belirterek değerlendirmelerine son verdi

İkinci değerlendirme konuşmasını Prof. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ yaptı. Fığlalı, tüm tebliğcilere göstermiş oldukları emekler dolayısıyla tebriklerini sunduktan sonra son derece kaygan bir zeminde olan çalışma konusunda dinleyicilere de müzakereci olarak zaman ayrılmamasını bir eksiklik olarak nitelendirdi. Bazı oturumlarda Kur'an'daki salih amel konusunda bilgiler verildiğini, TÜSİAD, MÜSİAD

ve benzeri müesseselerin bunların çok azını özümsemiş olmaları durumunda Türkiye'de birçok şeyin değişeceğini iddia etti. Fıçlalı, sempozyumda eğitimin çalışma için şart olduğunun vurgulandığını, dinin temelini de zaten eğitim olduğunu belirtti. Sempozyumda inanmanın ve salih amelin ne olduğunun ortaya konulmaya çalışıldığını, bu manada 610 ve 632 yılları arasının iyi tahlil edilmesi gerektiğini belirtti. Bu dönemin çalışma hayatı ile de çok yakından alakalı olduğunu açıklayan Fıçlalı, Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde düşünmek, inanmak ve salih amelden bahsedildiğini bunun da bize Kur'an'ın temelinde faaliyetin var olduğunu gösterdiğini vurguladı. Fıçlalı, ataletin Allah'ın kavga ettiği bir zihniyet olduğunu ve Allah'ın müşriklere, onların umursamaz ve kıpırdamaz varlıklar oldukları şeklinde hitap ettiğini hatırlattı. Müslüman'ın bu sorumluluk içerisinde olması gerektiğini savunan Fıçlalı, sorumluluk anlayışının bizde takva ile ifade edildiğini, halbuki bunun bize Allah korkusu olarak yerleşmiş olduğunu açıkladı. Esasında takvanın İbn Haldun'un da ifade ettiği gibi baştan sona sorumluluk, yani, insanın insan olma sorumluluğu olduğunu ifade eden Fıçlalı'ya göre bu sorumluluk duygusu ile insan, cemadattan ve hayvanattan ayrılmaktadır. Fıçlalı, Akife birçok tebliğcinin atıflarda bulunduğunu, Akif'in zaten mensup olduğu zihniyet itibarıyla İslam'daki atalete savaş açtığını, bizim de 1700'lü yıllardan beri ilerleyen batıya karşı niçin hala geride olduğumuzun tespitini yapmamız gerektiğini ifade etti. Fıçlalı, rızkı Allah'ın verdiğinin doğru olduğunu ama bunu bizim sırtımızdan verdiğini hicri 3. asırdan beri anlayamadığımızı savundu. Fıçlalı, üzerinde tartışılan meselenin icthadî olduğunu ve bugün bir Müslüman'ın Kur'an'ın çizdiği hedef noktasında üretmesinin farz olduğunu savundu.

Son değerlendirme konuşmacısı olan Prof. Dr. Sebahattin ZAIM, sempozyumda bir mefhum tashihine ve tasnifine ihtiyaç olduğunu belirterek sözlerine başladı. Zaim, sempozyumda çalışma kelimesinin gündelik hayattaki kullanışı itibarıyla konuların işlendiğini, ancak çalışma ile ilgili kavramlar arası irtibatların ortaya konulmasının gerektiğini ifade etti. Örneğin, çalışma denildiğinde Çalışma Bakanlığının var olduğunu ama çalışma hukuku değil, iş hukukunun mevcut olduğunu, diğer taraftan İş Bankasının, üniversitelerde çalışma bölümünün, ayrıca işletme ve iktisat bölümlerinin var olduğunu, bu yüzden kavramların tam oturmadığını gördüğünü savundu. Sempozyumun isminin çalışma olmasına rağmen, ele alınan konuların bütünüyle iktisat ve işletme ile alakalı olduğunu, dolayısıyla İslam'ın bakışı ele alınırken İslam iktisadının önem arz ettiğini belirtti. Zaim, İslam'ın iktisadî bakış tarzı ile ilgili ilk olarak, fıkıh ilminden ayrı bir şekilde,

İktisadî meselelerin batı literatürü ile birlikte ele alınarak, İslam iktisadı diye bir dal şeklinde Pakistan'da ortaya konulduğunu, bunun Türkiye'de sunumunu ise ilk defa Muhammed Hamidullah'ın yaptığını söyledi. Bu mevzunun 200 tebliğin sunulduğu I. İslam İktisadı kongresiyle, 1970 yılında Cidde'de dünyaya arz edildiğini hatırlattı. Daha sonra bu manada yapılan çalışmalardan bahsetti. Zaim, iktisadî hayatta emek, müteşebbis, mekan ve sermaye şeklinde dört temel kavramın bulunduğunu ve iktisat ilminde emek sahibinin ücret, müteşebbisin kâr, mekanın kira, sermayenin faiz aldığını, İslam'da ise emeğin ücret, müteşebbis ve sermayenin birlikte değerlendirilerek kâr, yine mekanın kâr aldığı anlayışının hakim olduğunu açıkladı. İslam'da emek erbabının ve müteşebbisin birlikte çalışmaya ve elde edilen geliri aralarında paylaşmaya mahkum olduğunu, gelirin dağıtımı meselesi ve ücret konusunun peşi sıra problem olarak çıktığını, bizlerin çalışma hayatını İslam açısından incelediğimizde bu konuların İslam perspektifinden tespitini yapmamız gerektiğini belirten Zaim, "40 bin km yola bile insan bir adımla başlar" şeklindeki Çin atasözünü hatırlattı ve bu konuda da adım atıldığını belirterek sözlerine son verdi.

Oturumların sona ermesinden sonra Prof. Dr. Hüseyin ELMALI, sempozyuma iştirak eden tüm konuşmacı ve dinleyicilere teşekkürlerini sunarak sempozyumu bitirdi.